Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

ભારતીય સાહિત્યમાં મહિલાઓનું ચિત્રણ : ઐતિહાસિક અને સમકાલીન અભ્યાસ

ડૉ. નિલમબેન શિવરામભાઈ પટેલ (અધ્યાપક સહાયક)
ગુજરાતી વિભાગ, શ્રીમતી સી.સી મહિલા આર્ટ્સ અને શેઠ સી.એન કોમર્સ કોલેજ વિસનગર
e-mail: nilampatel1333@gmail.com, Mo.: 8200242967

સારાંશ :-

ભારતીય સાહિત્ય માનવ સમાજના વિચાર, સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ છે. આ સાહિત્યમાં મહિલાઓનું ચિત્રણ સમય અનુસાર બદલાતું રહ્યું છે. પ્રાચીન વેદિક યુગમાં સ્ત્રીને વિદુષી અને શક્તિ સ્વરૂપે જોવામાં આવી હતી, જ્યારે મધ્યકાલીન સમયમાં ભક્તિ અને ત્યાગના ભાવ સાથે તેનું ચિત્રણ થયું. આધુનિક યુગમાં સ્ત્રીના સ્વઅસ્તિત્વ, અધિકાર, સંઘર્ષ અને સ્વતંત્રતા જેવા મુદ્દાઓ કેન્દ્રસ્થાને આવ્યા છે. આ સંશોધન પત્રમાં ભારતીય સાહિત્યના વિવિધ કાળખંડોમાં મહિલાઓના ચિત્રણનું વિશ્લેષણ કરી તેમના સામાજિક, માનસિક અને સાહિત્યિક સ્વરૂપોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મુખ્ય શબ્દો

ભારતીય સાહિત્ય, નારી ચિત્રણ, સ્ત્રી વિમર્શ, ભક્તિકાળ, આધુનિક નારી ચેતના

પ્રસ્તાવના:-

ભારતીય સાહિત્ય વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન, સમૃદ્ધ અને બહુવિધ પરંપરાઓ ધરાવતું સાહિત્ય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સાહિત્યનું મહત્વ અતિ વિશેષ રહ્યું છે. સાહિત્ય માત્ર કલાત્મક અભિવ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે સમાજના વિચારો, માન્યતાઓ અને જીવનશૈલીને વ્યક્ત કરે છે. આ સાહિત્યમાં સમાજના વિવિધ પાસાઓનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે—ધર્મ, સંસ્કૃતિ, નૈતિકતા, રાજકીય વિચાર, માનવીય સંબંધો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીનું સ્થાન. ભારતીય સાહિત્યમાં મહિલાઓનું ચિત્રણ સમાજની સ્ત્રી પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ છે. સમય સાથે સ્ત્રીની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર આવ્યા, તે ફેરફાર સાહિત્યમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થયા છે.ભારતીય સમાજ પિતૃસત્તાત્મક રચનાથી ઘડાયેલો હોવા છતાં, સાહિત્યમાં સ્ત્રી માત્ર દબાયેલી કે નિર્વાક પાત્ર તરીકે જ નહીં, પરંતુ શક્તિ, જ્ઞાન, ત્યાગ, વિદ્રોહ અને પરિવર્તનની પ્રતિક તરીકે પણ ચિતરાયેલી છે. પ્રાચીન સમયથી આજ સુધી સ્ત્રી ક્યારેક દેવી, ક્યારેક માતા, પત્ની, ભક્ત, પ્રેમિકા, તો ક્યારેક

Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

સંઘર્ષશીલ વ્યક્તિ તરીકે રજૂ થઈ છે.આ લેખમાં ભારતીય સાહિત્યમાં મહિલાઓના ચિત્રણનું ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને સમીક્ષાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવશે—વૈદિક યુગથી લઈને આધુનિક અને દલિત-નારીવાદી સાહિત્ય સુધી.

1. **વૈદિકઅને ઉપનિષદ કાળમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને ચિત્રણ**

વૈદિક યુગ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાચીન અને મહત્ત્વપૂર્ણ કાળખંડ માનવામાં આવે છે. આ યુગમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સમાજમાં સન્માનજનક અને સમાનતાપૂર્ણ હતું. ઋગ્વેદ,યજુરવેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ જેવા વૈદિક ગ્રંથોમાં સ્ત્રીને માત્ર ગૃહલક્ષ્મી તરીકે નહીં પરંતુ બુદ્ધિ, શક્તિ અને સંસ્કારની ધારક તરીકે રજૂ કરવામાં આવી છે.વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીનું સ્થાન માનસન્માનભર્યું હતું. સ્ત્રીઓને શિક્ષણ, યજ્ઞ અને તત્વચિંતનમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર હતો. ગાર્ગી અને મૈત્રી જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓ ઉપનિષદોમાં દર્શનાત્મક પ્રશ્નો પૂછતી જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીઓ દ્વારા રચાયેલા મંત્રો પણ મળે છે, જે સ્ત્રીની બુદ્ધિ અને સર્જનાત્મકતાને દર્શાવે છે.આ યુગમાં સ્ત્રીને માત્ર ગૃહલક્ષ્મી નહીં, પરંતુ સમાજના બૌદ્ધિક વિકાસમાં ભાગીદાર તરીકે જોવામાં આવી હતી. આથી કહી શકાય કે પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ સશક્ત અને સન્માનજનક હતું.

વૈદિક સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓ દ્વારા રચાયેલા સૂક્તો પણ ઉપલબ્ધ છે. ઋગ્વેદમાં લોપામુદ્રા, અપાલા, વિશ્વવારા જેવી સ્ત્રી ઋષિકાઓના મંત્રો મળે છે, જે સ્ત્રીની સર્જનાત્મક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ દર્શાવે છે. આ હકીકત એ સાબિત કરે છે કે સ્ત્રીઓ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવતી હતી.

સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીને સન્માન મળતું હતું. લગ્ન સંસ્થા સમાનતાપૂર્ણ માનવામાં આવતી હતી. સ્ત્રીઓને સ્વયંવરનો અધિકાર હતો અને વિધવા વિવાહની પણ સંભાવનાઓ જોવા મળે છે. સ્ત્રીને “સહધર્મચારિણી” તરીકે માનવામાં આવતી હતી, એટલે કે ધાર્મિક અને સામાજિક કર્તવ્યોમાં તે પતિની સમકક્ષ ભાગીદાર હતી.ધાર્મિક વિધિઓમાં પણ સ્ત્રીની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા હતી. યજ્ઞ અને હવનમાં પત્નીની હાજરી અનિવાર્ય ગણાતી હતી. “યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા” જેવી ઉક્તિઓ સ્ત્રીના સન્માનની ભાવનાને પ્રગટ કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે જોઈએતો :-

1. ગાર્ગી વાચકનવી : બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ગાર્ગી વાચકનવી યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે દાર્શનિક ચર્ચા કરે છે. તેમના પ્રશ્નો બ્રહ્મ અને આત્માના સ્વરૂપ વિષે છે, જે સ્ત્રીની બૌદ્ધિક સમાનતા દર્શાવે છે.

2. મૈત્રી (મૈત્રેયી) : બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ

મૈત્રી યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછે છે કે સંપત્તિથી અમરતા મળે કે નહીં. આ સંવાદ સ્ત્રીની આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસાને સ્પષ્ટ કરે છે.

3. લોપામુદ્રા : ઋગ્વેદ

લોપામુદ્રા દ્વારા રચાયેલા સૂક્તો સ્ત્રીની સર્જનાત્મકતા અને આત્મસજાગતાનું પ્રતિબિંબ છે.

4. ઉપનિષદોમાં સ્ત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા

ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યા સ્ત્રીઓ માટે પણ ખુલ્લી હતી. આ સમાનતાવાદી દૃષ્ટિકોણ દર્શાવે છે.

આ રીતે કહી શકાય કે વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ સશક્ત, શિક્ષિત, સ્વતંત્ર અને સન્માનનીય સ્વરૂપે થયું છે. આ યુગ સ્ત્રી સશક્તિકરણનો પ્રાચીન આધારસ્તંભ ગણાય છે, જે આગળના સાહિત્યિક અને સામાજિક પરિવર્તનો માટે માર્ગદર્શક બન્યો.

2. **મહાકાવ્ય યુગમાં સ્ત્રી પાત્રો**

રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોમાં સ્ત્રી પાત્રો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

રામાયણમાંસીતાજી

સીતાજી ત્યાગ, સહનશીલતા અને પવિત્રતાનું પ્રતિક છે. તેમનું વનવાસ, અપહરણ અને અગ્નિ પરીક્ષા સ્ત્રી પર સમાજ દ્વારા મૂકવામાં આવેલા નૈતિક દબાણોને પ્રગટ કરે છે.

પરંતુ આધુનિક સમીક્ષકો સીતાને માત્ર સહનશીલ નારી તરીકે નહીં, પરંતુ નૈતિક દૃઢતા ધરાવતી સ્વાભિમાની સ્ત્રી તરીકે પણ જુએ છે.

મહાભારતમાં દ્રૌપદી

દ્રૌપદી અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવતી સ્ત્રીનું પ્રતિક છે. ચીરહરણ પ્રસંગમાં તેમનો પ્રશ્ન "ધર્મ શું છે?" સ્ત્રીના અધિકાર અને ન્યાયની માંગને દર્શાવે છે.

આ મહાકાવ્યોમાં સ્ત્રી પાત્રો મૌન પીડિત નથી, પરંતુ નૈતિક પ્રશ્નો ઊભા કરતી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ છે.

3. સ્મૃતિ અને પુરાણકાળમાં સ્ત્રી

આ યુગમાં સ્ત્રીની સ્થિતિમાં સંકોચન જોવા મળે છે.

3.1 મનુસ્મૃતિ અને સ્ત્રી

મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીને પિતા, પતિ અને પુત્ર પર આધારિત દર્શાવવામાં આવી છે.

"ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ"આ પ્રકારના વિચારોથી સ્ત્રીનું સામાજિક સ્થાન સીમિત થયું.

3.2 પુરાણોમાં સ્ત્રી:

પુરાણોમાં સ્ત્રી શક્તિસ્વરૂપ, દેવી અને સર્જનાત્મક તત્વ તરીકે દર્શાય છે.

દુર્ગા, કાલી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી વગેરે.

4. મધ્યકાલીન ભક્તિકાળમાં નારી ચિત્રણ

ભક્તિકાળમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપે જોવા મળે છે. મીરાંબાઈ, અક્ક મહાદેવી, લલદેદ, જનાબાઈ જેવી સ્ત્રી સંતોએ ભક્તિ દ્વારા સમાજના બંધનો તોડી નાંખ્યા.

મીરાંબાઈએ પતિ, પરિવાર અને સામાજિક નિયમો કરતાં કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું. આ રીતે ભક્તિકાળનું સાહિત્ય સ્ત્રીના આત્મિક સ્વાતંત્ર્યને વ્યક્ત કરે છે.

5. આધુનિક યુગમાં સ્ત્રી વિમર્શ

આધુનિક ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રી ચિત્રણમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર જોવા મળે છે. સ્ત્રી હવે માત્ર ત્યાગની મૂર્તિ નથી, પરંતુ પોતાના અધિકારો માટે સંઘર્ષ કરતી વ્યક્તિ છે.

5.1 હિન્દી અને ઉર્દૂ સાહિત્ય

મહાદેવી વર્માની રચનાઓમાં સ્ત્રીની આંતરિક વેદના વ્યક્ત થાય છે. ઈસમત ચુગતાઈએ સ્ત્રીના દબાયેલા ભાવો અને સામાજિક કપટને સાહિત્યમાં ખુલ્લેઆમ રજૂ કર્યા.

5.2 અંગ્રેજી ભારતીય સાહિત્ય

કમલા દાસ, અરુન્ધતી રૉય જેવી લેખિકાઓએ સ્ત્રીના સ્વઅસ્તિત્વ, શારીરિક-માનસિક સ્વતંત્રતા અને સામાજિક બંધનો સામે અવાજ ઉઠાવ્યો.આ યુગમાં નારી વિમર્શ સાહિત્યનું કેન્દ્ર બન્યો છે.

6. ભારતીય લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ

ભારતીય લોકસાહિત્ય—લોકગીતો, લોકકથાઓ, લોકવાર્તાઓ—સમાજના હૃદયમાંથી જન્મેલું સાહિત્ય છે. અહીં સ્ત્રીનું ચિત્રણ સાદું, પરંતુ અત્યંત જીવંત છે.

6.1લોકગીતોમાં સ્ત્રી

દીકરી તરીકે વિરહભરી, પત્ની તરીકે સહનશીલ, માતા તરીકે કરુણામય, પ્રેમિકા તરીકે લાગણીસભરગુજરાતી લોકગીતોમાં "વેણી", "ઓઢણી", "સાસરિયાં" જેવા ગીતો સ્ત્રીના આંતરિક દુઃખ અને આનંદ બંને વ્યક્ત કરે છે.

6.2લોકકથાઓમાં સ્ત્રી

લોકકથાઓમાં સ્ત્રી ઘણીવાર—બુદ્ધિશાળી, પરિસ્થિતિ સામે લડનારી, ન્યાય મેળવતીરૂપે ચિતરાય છે. કેટલીક કથાઓમાં તે ત્યાગમૂર્તિ છે, તો કેટલીકમાં ચાલાક અને સ્વતંત્ર વિચારવાળી છે.

7. ભારતીય નાટ્યસાહિત્યમાં સ્ત્રી

નાટક સાહિત્યનું જીવંત સ્વરૂપ છે. અહીં સ્ત્રીના પાત્રો વધુ અસરકારક રીતે રજૂ થાય છે.

7.1સંસ્કૃત નાટકમાં સ્ત્રી

કાલિદાસના નાટકોમાં—શકુંતલા, માલવિકા, ઉર્વશીજેવી સ્ત્રી સૌંદર્ય, સંવેદના અને આત્મગૌરવનું પ્રતિક બને છે. શકુંતલા માત્ર પ્રેમિકા નથી, પરંતુ માતૃત્વ અને આત્મસન્માનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

7.2આધુનિક નાટ્યસાહિત્યમાં સ્ત્રી

આધુનિક નાટકોમાં સ્ત્રી—સંઘર્ષ કરતી, પ્રશ્ન કરતી, નિર્ણય લેતીઆ રૂપે જોવા મળે છે. વિજય તેંડુલકર, મહેશ દત્તાણી જેવા નાટ્યકારોએ સ્ત્રીના દમન અને માનસિક સંઘર્ષોને મંચ પર લાવ્યા.

8. ભારતીય ઉપન્યાસ સાહિત્યમાં સ્ત્રી

ઉપન્યાસ સાહિત્ય સ્ત્રીના જીવનનું વિસ્તૃત ચિત્રણ આપે છે.

8.1પ્રારંભિક ઉપન્યાસોમાં સ્ત્રી

પ્રારંભિક ભારતીય ઉપન્યાસોમાં સ્ત્રી—પીડિત, સહનશીલ, સમાજની શિકાર રૂપે રજૂ થાય છે.

8.2આધુનિક ઉપન્યાસોમાં સ્ત્રી

આધુનિક ઉપન્યાસોમાં સ્ત્રી—પોતાનું જીવન પસંદ કરતી, કારકિર્દી બનાવતી, લગ્ન, માતૃત્વ અંગે પ્રશ્ન કરતી દેખાય છે.

આ રીતે ગુજરાતી ઉપન્યાસોમાં સ્ત્રીનું માનસિક જગત ખૂબ ઊંડાણથી રજૂ થયું છે.

9. સ્ત્રી આત્મકથાઓમાં સ્વઅભિવ્યક્તિ

સ્ત્રી આત્મકથાઓ ભારતીય સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવે છે.

9.1**આત્મકથામાં સ્ત્રી અવાજ**

આત્મકથામાં સ્ત્રી—પોતાનું દુઃખ ખુદ કહે છે,પોતાનો સંઘર્ષ જાતે લખે છે, પોતાને પીડિત નહીં, લડાકુ તરીકે રજૂ કરે છેઆ પ્રકારનું સાહિત્ય સ્ત્રીને "વિષય"માંથી "લેખિકા" બનાવે છે.

10. નારીવાદી વિચારધારા અને સાહિત્ય

નારીવાદ માત્ર ચળવળ નહીં, પરંતુ વિચારધારા છે.

10.**1 નારીવાદના તબક્કા**

શિક્ષણ અને અધિકાર,સમાનતા અને સ્વતંત્રતા,ઓળખ અને આત્મસ્વીકાર

10.**2 નારીવાદી સાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓ**

પિતૃસત્તાનો વિરોધ, શરીર પર સ્ત્રીનો અધિકાર, ભાષામાં સ્વતંત્રતા, અનુભવોની સચ્ચાઈ

સ્ત્રી હવે "બીજાની નજરે" નહીં, પરંતુ "પોતાની નજરે" લખાય છે.

11. દલિત નારી ચિત્રણ: દ્વિ-દમન

દલિત સ્ત્રી સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્યનો સૌથી વેદનાત્મક પરંતુ શક્તિશાળી ભાગ છે.

જાતિ આધારિત દમન, લિંગ આધારિત શોષણ, આર્થિક અસ્થિરતા

આ સાહિત્ય સ્ત્રીને માત્ર કરુણ પાત્ર નહીં, પરંતુ સંઘર્ષશીલ નાયિકા બનાવે છે.

12. આદિવાસી સાહિત્યમાં સ્ત્રી

આદિવાસી સાહિત્યમાં સ્ત્રી—પ્રકૃતિની નજીક, સ્વતંત્ર, શ્રમજીવીરૂપે ચિતરાય છે. અહીં સ્ત્રીનું જીવન મુખ્યધારાના શહેરી સાહિત્યથી અલગ છે.

13. આધુનિક ડિજિટલ યુગ અને સ્ત્રી સાહિત્ય

આજના સમયમાં—બ્લોગ,સોશિયલ મીડિયા, ઓનલાઈન કવિતાદ્વારા સ્ત્રી પોતાનો અવાજ વધુ ખુલ્લેઆમ વ્યક્ત કરે છે.સ્ત્રી હવે પ્રકાશકની રાહ નથી જોતી; તે સ્વયં પ્રકાશક બની ગઈ છે.

14. તુલનાત્મક અભ્યાસ: પ્રાચીન અને આધુનિક સ્ત્રી

પ્રાચીન યુગ	**આધુનિક યુગ**
સહનશીલ	પ્રશ્નકર્તા

ત્યાગમૂર્તિ	આત્મસજાગ
પરિવાર કેન્દ્રિત	સ્વ-કેન્દ્રિત
મૌન	અવાજવાળી

15. સાહિત્ય અને સમાજ: પરસ્પર સંબંધ

સાહિત્ય સમાજને બદલે છે અને સમાજ સાહિત્યને.

સ્ત્રી ચિત્રણમાં થયેલો ફેરફાર—શિક્ષણ, કાયદા, સામાજિક ચળવળનુ પરિણામ છે.

16. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારી ચિત્રણ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ સ્ત્રી ચિત્રણ વિશિષ્ટ રીતે વિકસ્યું છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, ઈલાબેન ભટ્ટ, હીરાબેન પાઠક, કાજલ ઓઝા વૈદ્યજેવી સાહિત્યકારોએ સ્ત્રી જીવનની વાસ્તવિકતાઓ રજૂ કરી છે.આધુનિક ગુજરાતી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષણ, રોજગાર, સ્વતંત્ર નિર્ણય અને આત્મસન્માન જેવા મુદ્દાઓ પ્રગટ થાય છે.

નિષ્કર્ષ:-

ભારતીય સાહિત્યમાં મહિલાઓનું ચિત્રણ સમાજના પરિવર્તનનો દસ્તાવેજ છે. પ્રાચીન યુગમાં સન્માનિત વિદુષી, મધ્યકાળમાં ભક્ત અને આધુનિક યુગમાં સંઘર્ષશીલ વ્યક્તિ તરીકે સ્ત્રી સાહિત્યમાં જીવંત રીતે ઉપસ્થિત છે. આ અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહિત્ય દ્વારા સ્ત્રીની ઓળખ સતત વિકસતી રહી છે અને આગળ પણ સમાજને નવી દિશા આપતી રહેશે. આ યાત્રા હજુ પૂર્ણ નથી, પરંતુ સાહિત્યમાં સ્ત્રી હવે મૌન નથી. તે બોલે છે, લખે છે અને બદલાવ લાવે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

1.વાલ્મીકી ---'રામાયણ'

2.વ્યાસ – 'મહાભારત'

3.ડૉ.નગીન્દ્ર – 'ભારતીય સાહિત્યનો ઈતિહાસ'

4.ડૉ. વિમલા ભટ્ટ – 'સ્ત્રી વિમર્શ અને ભારતીય સાહિત્ય'

5.કુમકુમ સંઘવી – 'આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારી'

6.મહાદેવી વર્મા–'આધુનિક ભારતીય નારી ચેતના'
7.કુંદનિકાકાપડિયા–'સાત પગલાં આકાશમાં'